

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Blom, D. van der

Citation

Blom, D. van der. (2016, July 6). *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*. s.n., S.l. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/41535> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Dirk van der

Title: De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Issue Date: 2016-07-06

4 | Vrijheid van geweten

In dit hoofdstuk wordt het 16^e eeuws moderniteitsdenken en de eerste moderne utopieën besproken met de confrontatie van het christendom en het vrijdenken.¹ Als sluitstuk van de Opstand geldt voor ons land de volkenrechtelijke erkenning van de Republiek als onafhankelijke natiestaat. Maar ook dan kan nog niet gesproken worden van statelijke godsdienstige tolerantie ten aanzien van andersdenkenden. Met de opkomst van periodieken en pamfletten in de 17^e eeuw werden ondermeer politieke en godsdienstige zaken belicht. De publieke opinie zou daarbij verder worden beïnvloed door ondermeer Johan van der Capellen, schrijver van de Grondwettige Herstelling. Met zijn patriottische volgelingen zouden deze zich als eerste ‘Nederlander’ noemen. Namen: Spinoza, Hugo de Groot, Coster, Da Costa, Koerbagh, Hobbes, Hesper, Johan van der Capellen, Fortuyn.

4.1 ONDERDRUKKING VRIJHEID VAN MENINGSUITING

De wereldbeschouwelijk en religieus neutrale staat is een minimumvoorwaarde om het individu de mogelijkheid te bieden zijn eigen waarheid, geluksdefinitie en idealen na te streven, kortom vrij te zijn. Dit rechtsstatelijke idee van wereldbeschouwelijke en religieuze neutraliteit werd door Baruch Spinoza (1632-1677) in zijn *Tractatus theologico-politicus* (1670) met kracht verdedigd: ‘Men moet noodzakelijkerwijs de vrijheid om te oordelen toestaan en de mensen zo regeren dat, hoe verschillende en tegengestelde meningen zij ook openlijk koesteren, zij toch eendrachtig samenleven’.²

Deze tekst publiceerde hij overigens anoniem uit angst voor vervolging door orthodoxe gelovigen. Alles draait bij Spinoza’s denken om de invulling van zijn godsbegrip. Zijn filosofisch godsbegrip verschilt fundamenteel van dat van het christendom en andere openbaringsgodsdiensten.³ Binnen Spinoza’s humanistische zienswijze⁴ staat naast de vrijheid van denken⁵ de menselijke vrijheid centraal,⁶ een zienswijze die een eeuw vooruitliep op de

1 Heirman 1999, p. 187.
2 Dommering 2003a, p. XX.
3 Steenbakkers 2010, p. 3.
4 Klever 1991, p. 139.
5 Juffermans 2007, p. 111.
6 Spinoza, 2008, p. 281.

Verlichtingsidealen.⁷ Zijn tekst uit 1670 heeft niets aan actualiteit ingeboet als we kijken naar de voortdurende bedreigingen aan het adres van godsdienst-critici als Salman Rushdie,⁸ Ayaan Hirsi Ali, de kunstenaar Lars Vilks,⁹ de cartoonisten Kurt Westergaard¹⁰ en Gregorius Nekschot.¹¹ In Den Haag voltooid Spinoza zijn belangrijkste werk, de *Ethica*.¹² In de *Ethica*, een positiefwetenschappelijk gedragsonderzoek,¹³ stelt hij dat de wereld van de verschijnselen godsdienst is terug te voeren op één alomvattende substantie die hij aanduidt als God of natuur.¹⁴ Ook de mens is onderdeel van die natuur en daarmee onderworpen aan de natuurwetten. In dit denkbeeld is God geen externe of transcendente macht. Dit standpunt heeft verstrekkende gevolgen voor de oorsprong van de moraal. Moraal is hiermee niet langer een dictaat van God, maar iets dat uit deze wereld komt en met deze wereld verbonden is. Ook Hugo de Groot (1583-1645) onderschreef deze gedachte. Op de vraag waar normen vandaan komen stelde hij dat 'onze kennis van goed en kwaad niet van God gegeven is, maar een product is van onze (door God gegeven) rede'.¹⁵ Dit vinden we dus ook bij Spinoza. God, natuur en wetmatigheid vormen in Spinoza's denkbeeld een ondeelbare harmonische eenheid.¹⁶ Juist dit denkbeeld zou hem, en andere volgelingen, zwaar worden aangerekend. Eerder had Spinoza aan Henry Oldenburg rond deze kwestie geschreven:

'Juist toen ik uw brief van 22 juli 1675 ontving, ging ik op reis naar Amsterdam, met het voornemen het boek waarover ik u geschreven had aan de drukpers toe te vertrouwen. Terwijl ik hiermee bezig was, verspreidde zich alom het gerucht dat er van mij een zeker boek over God ter perse was, en dat ik daarin trachtte aan te tonen dat er geen God bestaat. Dit gerucht vond bij zeer velen ingang. Zekere theologen, zelf wellicht de verspreiders van dit gerucht, vonden hierin aanleiding bij de Prins en de magistraten hun beklag over mij te doen. Bovendien hielden domme cartesianen niet op – om zich

7 Van Erp (red.) 2008, p. 15.

8 Diens werk *De Duivelsverzen* wordt door sommige islamisten als een aanval op de islam gezien. Rushdie zelf werd in 1989 door een fatwa, waarin diens leven werd geeist, van Ayatollah Khomeini getroffen.

9 De Zweedse Ronder hunde-cartoonkwestie in 2006. In september 2007 werd op het leven van Lars Vilks 100.000,00 \$ gezet. Op 11 mei 2010 werd Vilks in de Universiteit van Uppsala nog aangevallen door fundamentalistische jongeren. Bron: www.international-freepressociety.org/2010/05/lars-vilks-att.

10 Serie cartoons over Mohammed die op 30 september 2005 in het Deense dagblad *Jyllands posten* waren afgedrukt. Een aantal ervan werd op 10 januari 2006 herdrukt in het Noors christelijk dagblad *Magazinet* en later in andere Europese bladen.

11 In 2005 werd de cartoonist Gregorius Nekschot aangehouden in verband met haatzaaien. De naam Gregorius als het pseudoniem verwijst naar Paus Gregorius IX, die de pauselijke inquisitie instelde. Nekschot verwijst naar het nekschot, een methode die door fascist en communisten gebruikt werd om zich te ontdoen van hun politieke tegenstanders.

12 Spinoza 2008, p. 8, Meijer 2007, p. 12-27.

13 Klever 1991, p. 141.

14 Spinoza 2008, p. 15, Klever 1991, p. 144.

15 Crombach 2009, p. 190.

16 Spinoza 2008, p. 204, H.W. von der Dunk 1976, p. 55.

te zuiveren van de verdenking dat ze met mij sympathiseren – overal hun afschuw uit te spreken over mijn meningen en geschriften; en nog steeds gaan ze daarmee door. Toen ik dit van zekere geloofwaardige mannen vernomen had, die mij tevens waarschuwden dat de theologen mij overal belaagden, besloot ik de publicatie die ik aan het voorbereiden was uit te stellen en eerst eens te zien welke kant het zou uitgaan, en ik nam mij voor u mee te delen welk plan ik als dan zou volgen. Maar de toestand lijkt met de dag erger te worden en ik weet eigenlijk niet wat ik moet doen'.¹⁷

De actualiteit is hier treffend in te herkennen. Spinoza pleitte weliswaar voor deugdzaamheid, maar niet voor de traditionele fundering daarvan. Het denkbeeld dat er een persoonlijke, transcendente God bestaat en een leven na de dood waarin de deugd beloond zal worden, verwierp hij volledig.¹⁸ Niet alleen christenen, protestant of katholiek, zagen daardoor in hem een godloochenaar. Zelfs de joodse gemeenschap stootte hem uit, uit vrees dat ook zij het doelwit van de calvinisten zouden worden door iemand in hun kringen te dulden die als atheïst stond aangeschreven.¹⁹

Ook hier is de overeenkomst met de actualiteit weer opmerkelijk, gezien de aanhoudende bedreigingen van politici, opiniemakers, academici²⁰ en vele anderen die door het innemen van krachtige standpunten²¹ door anderen niet worden verdragen.²² Spinoza werd verschillende keren bedreigd en hij probeerde steeds meer zich uit het openbare leven te houden en de vrijheid van de filosofie te koesteren. Hij wees ook geheel in overeenstemming met zijn opvattingen een hoogleraarschap aan de universiteit van Heidelberg in 1673 af. Hij wilde zijn vrijheid van meningsuiting behouden.²³ Dat achtte hij onvoldoende gewaarborgd wanneer hij aan een universiteit zou doceren.

Het christendom maakte sinds de Reformatie de ene na de andere crisis door als gevolg van de vraag welke interpretatie en uitleg van het christelijk geloof op basis van de heilige geschriften de juiste is. Het opkomend scepticisme, de godsdienstkritiek, de nieuwe filosofie, de natuurwetenschap en het atheïsme stelden steeds nieuwe vragen. De ontwikkelingen in Nederland waren volgens sommigen zeer belangrijk in dit proces van de vorming van de 'moderniteit'. Een van diegenen die dit Nederlandse aandeel beklemtonen is Simon Schama. Hij spreekt in dit verband van een ontwikkeling van

17 *Briefwisseling Spinoza*, vertaling F. Akkerman, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1977, p. 387 in: Piet Steenbakker, *Spinoza Amsterdammer*, gepubliceerd oktober 2008, www.uva.nl

18 Steenbakkers 2010, p. 8.

19 Constandse 1978, p. 63.

20 Zoals prof. P.W. van der Horst bij zijn afscheidsrede op 16 juni 2006 ondervond. Het bestuur van de UU drong er bij Van der Horst op aan zijn afscheidscollege aan te passen, volgens hem uit beduchtheid voor negatieve reacties uit kringen van islamistische radicalen. Zie verder P.W. van der Horst 2006.

21 Sluiter 2005, p. 6.

22 Verschillende publieke personen hebben tot op de dag van vandaag beveiliging nodig vanwege door hen gedane uitspraken ten opzichte van de religie.

23 Constandse 1978, p. 63.

'een staat van zonde naar een staat van genade'.²⁴ Steeds vaker moesten de voormannen van de christelijke religies zich bezinnen op niet-religieuze levensvragen, inhoudelijke bronnen en argumenten. De uitspraak van Spinoza 'hoe kleiner de vrijheid van meningsuiting in een staat, hoe gewelddadiger zij geregeerd wordt'²⁵ gaf aan dat hij de vrijheid van meningsuiting boven die van godsdienst stelde, wat hem binnen godsdienstige kringen zeker niet populairder maakte. Naast Spinoza moeten de namen van zijn voorgangers Samuel Coster die zijn bijtende spot en toorn uitgoot over de geestelijkheid²⁶ en Da Costa worden genoemd, die tot de conclusie was gekomen dat 'de synagoge' net zo van het Oude Testament was afgeweken als 'de kerk' van het Nieuwe Testament.

Da Costa was Amsterdam ontvlucht naar Hamburg, maar keerde toen hij vanuit Italië was geëxcommuniceerd terug naar Amsterdam. Daar werd hij door de joodse gezagsdragers niet alleen beschouwd als een afvallige, maar hij werd bovendien aangeklaagd bij de calvinistische overheid omdat zijn ontkenning van onsterfelijkheid ook de christelijke godsdienst benadeelde. Nadat hij enkele jaren als een paria was behandeld, maakte Da Costa in april 1640 een eind aan zijn leven.²⁷

Een andere episode uit de confrontatie tussen het christendom en het vrijdenken is de vermeende ondermijning van het protestantse gezag door twee vrijdenkers, de gebroeders Adriaan Koerbagh (1632-1669) en Johannes Koerbagh (1634-1672). Adrianus had een kritisch werk geschreven getiteld *Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet*, waarin hij zowel de katholieke kerk als de adel bekritiseerde. Zijn vrijzinnige opvattingen zouden hem noodlottig worden na publicatie van *Een ligt schijnende in duystere plaatsen, om te verlichten de voornaamste taaken der Godsgeleertheyd en Godsdienst*,²⁸ waarin hij op grond van rede en filosofie de verzinsels, de intolerantie en het geweld van de godsdiensten aan de kaak stelt. In dit werk zet hij zich met zeer kritische beschouwingen in de vorm van woordenboekjes met aantekeningen en als zodanig voorlopers van Bayle's *Dictionnaire historique et critique* scherp af tegen het christendom en de Bijbel. Zijn conclusies zijn overigens toepasbaar op elke godsdienst met 'bovennatuurlijke pretenties'. Adriaan Koerbagh kan als een van de eerste geestverwanten van Spinoza worden gezien,²⁹ die in zijn afkeer van de traditionele godsdiensten alle reserves heeft laten varen.³⁰ Zo verwierp hij de centrale christelijke leerstukken van de drie-eenheid (triniteit) en de goddelijkheid van Jezus.³¹ Diens woorden 'En ten waar de Schrift door gewelt en swaard staande gehouden wierd, sij soude in

24 Schama 2006, p. 44.

25 Theologisch politiek traktaat p. 434, in: www.Amsterdamsespinozakring.nl

26 Fischer 1921, p. 1856-1873.

27 Constandse 1978, p. 61.

28 Van Gelder 1972, p. 181.

29 Spinoza (1677) 2008, p. 8.

30 Spinoza ontkende ook de mogelijkheid van religieuze kennis en zag de Bijbel vooral als een historisch boek.

31 Constandse 1978, p. 57-59.

't kort vervallen', konden zelfs niet in de Republiek straffeloos worden geuit.³² Voor de kerkenraad was dit alles een stap te ver en men legde zijn bezwaren neer bij het stadsbestuur. Adriaan Koerbagh viel in handen van justitie en werd uiteindelijk veroordeeld tot 10 jaar rasphuis, een boete van 4000 gulden en de betaling van de proceskosten groot 2000 gulden. Adriaan overleed na een jaar in het rasphuis te hebben doorgebracht.³³

In de Republiek, waar talloze godsdienstige groeperingen gedoogd werden, kwam het burgerbestuur er soms niet onderuit om de 'ware kerk' te beschermen. Het proces tegen Adriaan Koerbagh is daarvan een illustratie. Door het toepassen van sociale en psychische druk wist de kerk de eigen positie en die van de aardse representanten van hun God en de dogmatische interpretatie van hun geloof te beschermen. Adriaan Koerbagh schreef zijn werk met de bedoeling zoveel mogelijk mensen tot de rede te brengen:³⁴ 'De rede gaat boven elk heilig geschrift, is zelf heiliger dan welk boek ook, want de rede is het echte woord van de oneindige Godnatuur'.³⁵ Geen westerse intellectueel vóór Koerbagh was ooit zo openlijk geweest in zijn kritiek op de Bijbel.

Net zo controversieel was het in 1651 verschenen politiek-filosofische werk *Leviathan*³⁶ van Thomas Hobbes (1588-1679).³⁷ Daarin stelt hij vast dat 'alleen de wereldlijke soeverein bevoegd is om de Bijbel te interpreteren en er op dit vlak voor de kerk geen bijzondere rol kon zijn weggelegd'.³⁸ Geloven was in Hobbes opvatting een innerlijke kwestie³⁹ waar uiterlijkheden er niet toe doen.⁴⁰ Alle externe aspecten van godsdienst vallen aldus onder het gezag van de soeverein, zodat godsdienstvrijheid geen enkele betekenis heeft wat betreft de publieke manifestatie daarvan.⁴¹ Ook Adriaan Koerbagh was van opvatting dat alleen profane, wereldlijke overheden wetten en voorschriften mochten vervaardigen op elk, dus ook godsdienstig terrein.

32 Romein 1976, p. 325.

33 Van Gelder 1972, p. 181. Zie over hem: Koerbagh, Adriaan, *Een licht dat schijnt in duistere plaatsen*: een verheldering van de voornaamste kwesties van theologie en godsdienst, hertaling door Michiel Wielema, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2014; Leeuwenburgh, *Het noodlot van een ketter*: Adriaan Koerbagh 1633-1669, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2013.

34 Gijswijt-Hofstra (red.) 1989, p. 61.

35 Wielema 2001, p. 36-41.

36 Het Bijbelse zeemonster Leviathan wordt door God aangeduid als de 'koning van alle trotse dieren'. Gelijk de Leviathan de eierzuchtige in bedwang houdt, houdt de soeverein, de belichaming van de staat, zijn onderdanen in toom, in: Beck 2007, p. 145.

37 Lock, Van Gunsteren & Balibar 1989, p. 43.

38 Adams & Overbeeke 2008, p. 11.

39 Adams & Overbeeke 2008, p. 11.

40 Hobbes was geobsedeerd door de conflicten tussen parlement en royalisten, die Engeland in zijn dagen doorstond, met de burgeroorlog van 1642 tot 1649 als dieptepunt. De politieke filosofie van Hobbes houdt rechtstreeks verband met deze ervaring en komt neer op het streven te allen tijde burgeroorlog te vermijden. Het is de overheid die daar garant voor moet staan, op welke manier dan ook, in: Adams & Overbeeke, *Kerk en Staat: Hobbes of Locke?* www.jur.uva.nl/template.

41 Adams & Overbeeke 2008, p. 14.

Daarbij benadrukte hij dat 'de kerk geen afzonderlijke macht is, eigenlijk bestaat de kerk niet'.⁴²

Voor en na de Koerbagh's zijn vele vrijdenkers voor hun denkbeelden tot gevangenisstraffen of erger veroordeeld. Dat is onterecht. Vrijdenkers hebben veel gedaan voor het doorbreken van verstikkende begrenzings van de religieuze orthodoxie. 'Want alleen door open te staan voor het oneindige in de natuur kan de mens groeien en zijn persoonlijk paradijs bereiken'.⁴³ Hoewel de kerkenraad Adriaans broer Johannes, die theologie had gestudeerd, eveneens als godslasteraar aanwees en hem zijn proponentenrechten ontnam, werd hij door het wereldlijk bestuur met rust gelaten. Door de kerkenraad werd Johannes echter tot zijn dood lastiggevallen omdat ook hij ontkende dat de Heilige Schrift verplichtte te geloven in de Drievuldigheid Gods, in casu de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, en de 'schepping uit het niets'.⁴⁴

4.2 FEDERALE REPUBLIEK

Op 15 mei 1648 werd de Vrede van Westfalen getekend, waarmee een eind kwam aan zowel de Dertigjarige als de Tachtigjarige Oorlog.⁴⁵ De vredesonderhandelingen waren gelijktijdig gevoerd in het katholieke Münster en het protestantse Osnabrück. Naast dat voor de betrokken gebieden gelijke rechten voor katholieken en protestanten werden vastgelegd⁴⁶ verwierf de opstandige Republiek der Zeven Provinciën volkenrechtelijk erkenning als onafhankelijke natiestaat onder de naam Republiek der Verenigde Nederlanden.⁴⁷ Dat was een opvallend fenomeen. Want de macht van de staat der Nederlanden was gebaseerd op federalisme in een tijd dat absolutistisch centralisme de norm was.⁴⁸ De veroverde katholieke delen van Brabant, Limburg en Vlaanderen mochten worden behouden,⁴⁹ waardoor deze tot het grondgebied van de Republiek gingen behoren. De benaming voor het gebied welk onder Spaans gezag bleef staan was Zuidelijke Nederlanden.⁵⁰

De Republiek zou door Frankrijk, Engeland en Spanje getypeerd gaan worden als een pseudostaat, bedacht en beheerd door Nederlands geld, terwijl de aanspraken van de Nederlanders op vrijheid en soevereiniteit onrechtmatig waren. Hun aanspraken op een bestaansrecht als natie waren twijfelachtig omdat hun bondgenoten en beschermers daar in hun

42 Van Gelder 1972, p. 18 en p. 271-272.

43 Constandse 1978, p. 58.

44 Constandse 1978, p. 57.

45 MacCulloch 2005, p. 489.

46 Pohanka 2009, p. 25.

47 Groenveld 1997, p. 66.

48 Schama 2006, p. 230.

49 De Boer & Sap 2007, p. 27.

50 Pas op 11 mei 1867 zou het koninkrijk Nederland zijn huidige contouren – uitgezonderd Luxemburg – krijgen door de completering van een 'ontbrekend deel' van de provincie Limburg na uittreding uit de Duitse Bond: Berkvens 2008, p. 886-894.

misplaatste grootmoedigheid te veel aan hadden toegegeven.⁵¹ Tegen 1660 trokken zowel Franse als Britse polemisten dan ook de geloofsbrieven in waarmee ze, naar ze beweerden, eerder de soevereiniteit van de Republiek hadden erkend.⁵²

Een ander belangrijk rechtsgevolg was dat de Republiek op grond van art. 53 van het Verdrag van Münster uit het 'Reichsverband' van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie kon treden en daarmee volledige soevereiniteit verwierf.⁵³ Door de Verenigde Republiek was bepaald dat de Nederduits Gereformeerde Kerk de staatskerk van Nederland zou zijn.⁵⁴ Van rechtswege vervielen daarmee alle eigendommen van de katholieke kerk aan de staat en was de katholieke kerk net als andere godsdiensten en levensbeschouwingen vanaf dat moment juridisch en maatschappelijk ondergeschikt aan de Nederduits gereformeerde godsdienst.⁵⁵ Van godsdienstige tolerantie was rond 1650 zeker geen sprake.⁵⁶

Ondanks de schijn die tot op de dag van vandaag wordt opgehouden van godsdienstige verdraagzaamheid waren zowel katholieken als dissenterse protestanten voor het houden van hun erediensten gedwongen gebruik te maken van zogenaamde schuilkerken,⁵⁷ zoals Ons' Lieve Heer op Solder in Amsterdam. Overigens werd in 1566 in de oude kartuizerklooster in Amsterdam de eerste toen calvinistische hagepreek gehouden.⁵⁸ Analooq aan het huidige poldermodel werden katholieken net als andere godsdienstige groeperingen simpelweg 'gedoogd'. Deze gedoogsituatie duurde tot aan de Bataafse omwenteling van 1795.

Belangrijk voor het ontstaan van een kritische publieke opinie op godsdienstig gebied zijn de literaire tijdschriften geweest.⁵⁹ In deze bladen vond, op wat tegenwoordig de opiniepagina heet, een aanhoudend publiek dispuut plaats, waarbij de lezer verschillende zienswijzen voorgeschoteld kreeg en zo werd aangespoord om zelf na te denken over een onderwerp of, zoals Van Effen schreef, om 'de waarheid door zijn eigen licht te ontdekken'.⁶⁰

Maar omgekeerd gold ook: *Mundus vult Decipi, ergo decipiatur*, oftewel 'de wereld wil bedrogen worden, laat haar dan bedrogen worden'. Vanaf 1708 verscheen in de contreien van de Oost-Brabantse steden jaarlijks de *Nieuwen Brabantschen Almanach*, geschreven, samengesteld en uitgegeven door Huijbert de Cleijn. De Cleijn uitte daarin regelmatig verdachtmakingen aan het adres van Bossche predikanten, in de trant van *O, gij wetbrekerse (...)*

51 Schama 2006, p. 267-268.

52 Schama 2006, p. 276.

53 Naumann 2007, p. 178, De Boer & Sap 2007, p. 66.

54 Eijfinger (red.) 1991, p. 78.

55 MacCulloch 2005, p. 386.

56 Broeyer 1998, p. 54 en 57.

57 De Jongste, Van Os & Roegholt 2005, p. 17.

58 Schama 2006, p. 213.

59 Van Eijnatten 1999, p. 12.

60 www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/18de/literatuurgeschiedenis/lg18004.html.

toon maar een bewijs uit Godts woord waar't staat (...). Zo speelde De Cleijn met zijn retoriek de confessies tegen elkaar uit.⁶¹ In februari 1733 overhandigden predikanten uit 's-Hertogenbosch aan de schepenen van de stad een *Uijttreksel van de Aanstotelijcke, grouwelijcke en ergerlijcke uytdrukkingen aangemerkt in den Almanach van H. Cleijn*.⁶² Hiermee werd een uitvoerige juridische procedure in gang gezet waarbij het de Cleijn op 23 maart van datzelfde jaar al door de schepenenbank werd verboden de almanak nog langer te verkopen. Volgens deze voorzag hij zijn almanak met *Seeckere prognostiacion en naredden behelsende niet alleen Spinosistischen sentimenten en vuijle lasteringen tegens de Religie en Gods Woort maar ook verfoeijelijcke Godslasteringen*.⁶³ Daarbij werd het hem verboden om *Op eenigerhanden manieren, directelijk of indirectelijk almanakken te maken, te drukken, te verkopen of te verspreiden*.⁶⁴

De hoogschout en de procureur-generaal vonden dit vonnis evenwel te licht in verhouding tot de ernst van het delict en dienden bij de toenmalige appèl- en reformatierechter, de Raad van Brabant te 's-Gravenhage, een aanvraag tot herziening in, waarop De Cleijn in de Gevangenpoort, recht tegenover het Binnenhof, in hechtenis werd genomen. De herziening bevatte een viertal tenlasteleggingen, namelijk het publiceren van *Spinosistische sentimenten, Vuijle lasteringen tegen de Religie en Gods Woord, Grove lastertaal jegens predikanten en theologanten, en Verfoeijelijke godslasteringen*.⁶⁵ Tegen de Cleijn werd levenslange opsluiting geëist om *Aldaer voor altoos te blyven opgeslooten sonder te mogen ebben eenig gebruik van papier, pen en inckt off van eenige schrijff-materialen*.⁶⁶ In het eindvonnis van 9 juni 1734 werd De Cleijn evenwel veroordeeld tot drie jaar gevangenschap en betaling van de proceskosten.

Ook andere godsdienst kritische schrijvers mochten zich 'verheugen' in de belangstelling van justitie. Zo ene Johann Conrad Franz von Hatzfeld, wiens *La decouverte de la verité* in 1745 in Den Haag was verschenen onder het pseudoniem van Veridicus.⁶⁷ Hij had er jaren over gedaan om de drukkosten van dit boek te vergaren, maar had er misschien beter aan gedaan om de christelijke geloofsleer en bijbehorende kerken niet zo belachelijk te maken.⁶⁸ Vier dagen na de verschijning, op 25 juni van dat jaar, zat Hatzfeld al vast in de Haagse Gevangenpoort. De inhoud was zo controversieel dat verschillende drukkers het manuscript hadden geweigerd. Nadat eindelijk

61 Van Gelder 1972, p. 279.

62 Van Gelder 1972, p. 273.

63 Boekhorst, Burke en Frijhoff (red.) 1992, p. 274.

64 Raad van Brabant, inv. Nr 447, dossier nr. 197-1733, in: De Haas (red.) 2002, p. 83, en Gerard Rooijackers, Opereren op het snijpunt van culturen, Middelaars en media in Zuid-Nederland, www.prevos.net/cultuur/.

65 Raad van Brabant, inv. Nr 447, dossier nr. 197-1733. 'Conclusie van Eisch en Vonnis' in: De Haas (red.) 2002, p. 83.

66 Raad van Brabant, inv. Nr 447, dossier nr. 197-1733. 'Conclusie van Eisch' in: De Haas (red.) 2002, p. 83.

67 De Haas (red.) 2002, p. 83.

68 Jonathan Israel ziet Hatzfeld als een 'radical enlightener', in: Radical Enlightenment, Mainstream Enlightenment and the World of Today, (oratie Rotterdam) prof. dr. Jonathan Israel, Rotterdam 2006, www.eur.nl/eur/universitaire-plechtigheden.

een drukker was gevonden, raakte één van de correctors zo geschokt dat hij uit eigener beweging *eenige touchante expressien tegen de predikanten en ecclesiastiquen* in de tekst wijzigde. Van de 1000 exemplaren deed Hatzfeld 120 stuks cadeau aan bestuurscolleges, magistraten en verbijsterde predikanten. Na gevangenneming werd zijn kamer doorzocht en werden het manuscript en alle exemplaren van het boek in beslag genomen en verbrand. Het boek werd door de autoriteiten zo aanstootgevend bevonden dat het Hatzfeld kwam te staan op levenslange verbanning.⁶⁹

Ondanks het door en door katholieke 's-Hertogenbosch was de 'ware gereformeerde religie' daar bevoorrecht en openbare uitoefening van het katholicisme officieel verboden. De protestantse kerk beschouwde het handelen naast priesters, ook al waren deze door de wereldlijke overheid officieel geadmitteerd, als 'paapse superstitie'.

Op 15 december 1750 werd te 's-Hertogenbosch de colporteur van katholieke devotionalia Gabriel Leemans, die de kost verdiende met *Passie en boekjes en jubule en aflaatsbrieven*, oftewel met de verkoop van katholiek getinte drukwerken, gevangengezet. Uit de verslagen blijkt dat Leemans naast colporteren ook andere diensten op godsdienstig gebied verleende en hij 'ook op sommige plaatsen de stallen met wijwater heeft besprenkeld en het huijs gebed daar in gedaan op dat bevrijdt mogte worden van de Sterfte en Papiertjes met heijligdom gegeven om in het dak te worden gestoken tegen hexerijen (...) dat sig ook heeft uitgegeven voor een sevene Zoon en voor het koningszeer⁷⁰ gezegent heeft'.⁷¹ Leemans verrichte deze handelingen aan huis, beoordeeld naar huidige maatstaven, onder private omstandigheden. Echter met de verspreiding van katholiek drukwerk vertoonde Leemans in de ogen van de protestantse kerk deviant gedrag, waarvoor hij op 16 april 1751 werd veroordeeld tot geseling.⁷² Niet alleen de vertegenwoordigers van de 'ware religie' ook het burgerlijk bestuur kwam in actie wanneer deze vermoedde dat zijn positie gevaar liep.

Tussen 1749 en 1752 beleefde het Veluwe stadje Nijkerk een godsdienstige opleving van een omvang die binnen de grenzen van de Republiek ongekend was. Overal in het stadje moedigde men elkaar aan in het bekeeringsproces, de Bijbel werd bestudeerd en men zong psalmen. De Nijkerkse voorganger kon het werk al snel niet meer aan en kreeg hulp van andere predikanten.⁷³ Als een olievlek verspreidde 'het Nieuwkerkse werk', zoals men

69 De Haas (red.) 2002, p. 87.

70 Koningszeer, officieel scrofulose, was een soort geelzucht en werd zo genoemd omdat de vorsten van Engeland en Frankrijk in staat werden geacht deze aandoening door aanraking te kunnen genezen.

71 Boekhorst, Burke en Frijhoff (red.) 1992, p. 269.

72 Gemeente archief van 's-Hertogenbosch, Archief van de arme gevangen, in Nr. 63: Register van gevangenen 30 oktober 1749 – 24 september 1756.

73 Van den Heuvel, 'De opwekking in Nijkerk rond 1750 en de relatie met de Nadere Reformatie', Documentatieblad Nadere Reformatie, 8 (1984), no. 1, p. 25-36, Onderzoeksarchief Research Archive nadere Reformatie.

de opleving noemde, zich over het land.⁷⁴ De opwekkingsbeweging vormde spoedig aanleiding tot felle discussies en een zeer omvangrijke pamflettenstrijd waarbij de vraag centraal stond of in Nijkerk nu echt de Heilige Geest aan het werk was. Spoedig werd de vraag gesteld hoe zulke uitbarstingen van godsdienstige geestdrift onder het 'gewone' kerkvolk konden worden voorkomen. Zij werden immers beschouwd als verstoring van de openbare orde en als aantasting van het wereldlijke bestuur. Nijkerk werd daardoor steeds meer het oord van een maatschappelijke beroering, dat zo snel en krachtig mogelijk ingedamd diende te worden.⁷⁵ De Nijkerkse kwestie bracht ook aan het licht dat een groot deel van de katholieken zijn verlangen naar een katholiek geïnspireerd staatsbestel nog lang niet had opgegeven en aan verwezenlijking daarvan wel mee wilde werken.⁷⁶ Spaans verklaart het ontstaan van de vroomheidsbewegingen zoals in Nijkerk ondermeer uit onvrede met de publieke kerk en de 'civil religion',⁷⁷ waardoor informele godsdienstige gezelschappen ontstonden, ook wel huiscatechisaties, oefeningen of conventikels genoemd.⁷⁸

De publieke kerk stond hier als vanzelfsprekend zeer argwanend tegenover. Ondanks dat men nogal eens de hulp van de magistraten inriep om deze gezelschappen te verbieden, groeide hun aantal, die voornamelijk in de hogere sociale milieus werden gevonden, sterk. Interessant bij 'het Nieuwkerkse werk' is dan ook dat dit niet in de huisgezelschappen, maar in de publieke ruimte van de kerk zelf werd uitgevoerd en niet zozeer door lieden van stand, maar door 'gewone gelovigen'. Spaans sluit dan ook niet uit dat de voorganger in Nijkerk een bekeringsproces, met de daarbij behorende godsdienstige rituelen en vocabulaire, zelf heeft gestimuleerd. De voorganger zou in deze visie teruggeschrokken zijn toen de opwekkingsbeweging kenmerken ging vertonen van een sociaal protest tegen de door diezelfde publieke kerk onderschreven hiërarchisch godsdienstige en sociale ordening van de samenleving.⁷⁹ Door de godsdienstige pluriformiteit in ons land behield de oude moederkerk nog altijd op zeer velen een grote aantrekkingskracht. Bedacht moet worden dat het oudere volksgeloof of de religieuze volkscultuur⁸⁰ haaks stond op het streng calvinistische belijden en net als nu het dagelijks gedrag van de volgelingen van dit 'geloof der gelovigen' zeker niet altijd strookte met de morele inhoud van de zondagse kanselboodschap.⁸¹ Het is dan ook nog maar de vraag of er wel zo velen in

74 Spaans (red.) 2001, p. 79-96.

75 Spaans (red.) 2001, p. 79-96.

76 Van de Sande (red.) 1989, p. 97.

77 Spaans (red.) 2001, p. 79-96.

78 De benaming conventikels is ontleend aan de wetten van de christelijk Romeinse keizers in de zesde eeuw. In deze wetten werd de term gebruikt voor bijeenkomsten van ketterse groepen, in: Augustijn 1998, p. 18.

79 Spaans (red.) 2001, p. 79-96.

80 De religieuze volkscultuur is een collectieve en, al dan niet in combinatie met andere traditionele uitingen van het (gewone) volksleven, aan te merken als een gebruik.

81 MacCulloch 2005, p. 378.

de greep van het calvinisme zijn geweest. Vast lijkt in ieder geval te staan dat in de Republiek vele godsdienstige bewegingen naast de calvinisten een vooraanstaande bestuurlijke en natievormende rol hebben gespeeld.

Nederland is nooit de protestantse natie geworden die rechtzinnige calvinisten als Groen van Prinsterer, Kuyper en Visscher er eind negentiende eeuw van trachtten te maken.⁸² Dit alleen al niet omdat de calvinistische god in ons land altijd veel minder volgelingen heeft gehad dan werd gesuggereerd.⁸³ In Holland zelf nam de godsdienstige tolerantie begin achttiende eeuw toe. Professor Gerard van Noodt verdedigde daartoe in Leiden het principe van de volledige godsdienstvrijheid. De keuze van godsdienst moest aan het individu zelf worden overgelaten. Zelfs bijgeloof en afgodendienst mochten volgens van Noodt niet door de overheid worden vervolgd.⁸⁴

De overheid ging er na 1730 steeds meer toe over de aanwezigheid van de katholieke kerk in feite te erkennen.⁸⁵ Sinds 1732 diende priesters een eed af te leggen van onderwerping aan het staatsgezag⁸⁶ waardoor de rooms-katholieke kerkorganisatie onder strikte voorwaarden werd toegelaten. In 1730 ging, na vier jaar onderhandelen met Rome, de noviteit van een vestigingsverlof zelfs gepaard met een van staatswege opgelegde residentieplicht. Het ging er niet langer om de *oeffeningh van den Roomschen Godtsdienst geheel te verbieden en te aboleren*, maar deze op politiek aanvaardbare wijze te integreren.⁸⁷ In vrijwel alle gewesten werd daarmee de toelating van priesters bij wet geregeld. Geleidelijk aan ontstond hieruit een clerus die angstvallig elk meningsverschil met de Staten-Generaal mijdde.⁸⁸ In de lagere regionen was de angst voor conflicten met het staatsgezag evenwel minder groot. Wanneer wetshandhavers een kerkschuur binnenvielen, konden ze op rake klappen rekenen van woedende katholieke kerkgangers, terwijl het in Staats-Brabant voorkwam dat katholieken protestantse diensten verstoorde.⁸⁹ Tegen deze achtergrond wordt het begrijpelijk waarom het tot de 'aprilstorm van 1732' kwam, gericht tegen de toelating van een apostolische vicaris in de Hollandse zending. In pamfletten werd bovendien de angst gecultiveerd voor burgers die, uit hoofde van hun plicht tot gehoorzaamheid aan de paus, 'vijanden van hun Vaderland zullen kunnen worden'.⁹⁰

Verhelderend over de ingebeelde statelijke godsdienstige tolerantie van die tijd is het Placaat van de Staaten Generaal, raakende de Huwelyken tuschen Persoonen van de waare Gereformeerde of Protestantsche Religie en die van de Roomsche Godsdienst. Den 3e Juny 1750, geldend voor de Gene-

82 Thoenes 1991, p. 279, Schama 2006, p. 70.

83 MacCulloch 2005, p. 378.

84 Wessels 1998, p. 110.

85 Wessels 1998, p. 110.

86 Clemens 1998, p. 75.

87 Clemens 1998, p. 71.

88 Polman, Katholiek Nederland in de achttiende eeuw, deel II, in: Van de Sande 1989, p. 97.

89 Van de Sande 1989, p. 97.

90 Clemens 1998, p. 83.

raliteitslanden.⁹¹ 'De Staaten Generaal der vereenigde Nederlanden, allen den geenen die deezen zullen zien of hooren leezen, salut: Doen te weeten, Alzoo Wy tot Ons leedweezen onderricht worden, dat in het District van de Generaliteit, meer en meer koomen in te kruipen Huwelycken tussen Persoonen van de Gereformeerde en die van de Roomsche Godsdienst, waar uit niet alleen veele twisten en oneenigheeden tussen zoodanige Echtgenooten, derzelver Kinderen en Huisgezinnen ontstaan, maar waar door ook komt te gebeuren, dat eenige, zoo niet alle de Kinderen, uit zoodanige Huwelyken gebooren, in de Roomsche Religie worden opgevoed, ja dat zelfs zulke Gereformeerde Echtgenooten door lastige aanhoudingen en vexatien⁹² van haar Roomschegezinde Mans of Vrouwen, en derzelver aanhang worden gepromoveert⁹³ en verleid, om, tot openbaare ertnisse, de waare Gereformeerde Religie te verlaaten, en zich te begeeven tot de Roomsche dwaalingen.'

De hele verordening beslaat vier pagina's, waarin wordt gewaarschuwd voor de onwenselijkheid van godsdienstige vermenging tussen protestanten en katholieken omdat katholieken, in modern Nederlands, inferieur en onbetrouwbaar zouden zijn en gereformeerden zouden verleiden zich te bekeren tot het katholicisme. Hierbij speelde voorts een rol dat men vreesde voor de groei van het aantal katholieken en voor toename van hun invloed langs de sluipweg van gemengde huwelijken,⁹⁴ ook wel 'gespikkelde huwelijken' genoemd.⁹⁵

Met het *Placaat van de Staaten van Holland, raakende de Huwelyken tusschen Gereformeerden en Roomschegezinden, van Den 24. January 1755*, maakten de Staten van Holland nog eens duidelijk 'dat wy met communicatie (...) Ingezeeten door jonkheid van jaaren, onbesonnen driften, verkeerde insigten, en zonder overweeging van de beklaglyke en verderffelyke gevolgen van de voorschreeve Huwelyken. (...) Eerstelyk, dat (inhereerende onse Resolutie van den 21 Mey 1737). Ten respecte van Militaire Officieren ter repartitie van deese Provincie genoomen) die geene, dewelke voortaan Vrouwen van de Roomsche Religie zullen trouwen, niet zullen moogen worden aangesteld tot eenige Ampten of Bedieningen, maar eeven als de Roomschesgezinden, daar van zullen zyn geëxcludeert, en dat niet alleen die geene, dewelke eenige Ampten of Bedieningen besitten, en de Roomsche Religie zullen aanneemen, maar ook die geene, dewelke zig in Huwelyk begeeven met Vrouwen van de Roomsche Religie, met er daad zullen weesen vervallen van de Ampten en Bedieningen, welke zy bekleeden, en dat die Ampten en Bedieningen daar door zullen zyn vacant en impetrabel.'⁹⁶ Anders gezegd, de militaire carrière was voorbij indien een staatsmilitair huwde met een katholiek.⁹⁷

91 Nationaal Archief Den Haag en de-wit.net/bronnen/histo/hist-ovz-huw.htm.

92 Kwellingen.

93 In heftige beweging brengen.

94 Clemens 1998, p. 75.

95 Clemens 1998, p. 76.

96 National Archief Den Haag en de-wit.net/bronnen/histo/hist-ovz-huw.htm.

97 Clemens 1998, p. 75.

4.3 MIGRATIE, GODSDIENSTPLURALISME EN MAATSCHAPPELIJKE TRANSFORMATIE

Wie de Nederlandse staatsrechtsgeschiedenis oppervlakkig bekijkt, kan wellicht de indruk krijgen dat de Republiek een calvinistische staat in optima forma was.⁹⁸ De Republiek kende weliswaar een sterk bevoorrechte en geprivilegieerde protestantse kerk en landsbestuur die doorgaans op de steun van de lokale overheden konden rekenen,⁹⁹ maar dat betekende niet dat de gehele samenleving een calvinistisch stempel droeg.¹⁰⁰ Een van de belangrijkste kenmerken van de Noord-Nederlandse samenleving was haar gesegmenteerde karakter. De Republiek was een plurale samenleving vol autonome groepen met eigen subculturen die sterk in beweging waren.¹⁰¹ Op de achtergrond speelde de uitvinding van technische hulpmiddelen, zoals het kompas en betere zeekaarten, zodat het eenvoudiger werd de wereld te ontdekken en te veroveren.¹⁰² Met de trek naar de kustprovincies kwamen tienduizenden Sefardische joden uit Portugal en Asjkenazische joden uit Duitsland, Polen en andere gebieden¹⁰³ ons land binnen, naast de jaarlijkse instroom van Duitse landarbeiders. Ook de overzeese koloniën zorgden voor een wisselende stroom van arbeiders, wat het beeld versterkt van een sterk veranderlijke samenleving. Bij dit alles heerste de dynamiek van grote groepen godsdienstig andersdenkenden, die in hun hang naar eigen groepsvorming zich van anderen probeerden te onderscheiden. Maatschappelijke transformatie, migratie en godsdienstig pluralisme vormden de hoofdbestanddelen van een samenleving met een sterk open karakter waarbinnen groepsstructuren de basis vormden voor de verschillende culturele gedragscodes.¹⁰⁴ De Reformatie bracht zo in de noordelijke helft van Europa niet alleen modernisering teweeg, maar had ook ontwortelende effecten.¹⁰⁵

Vrijheid in woord en geschrift werd, hoewel getemperd, toegestaan. Nederland was daarnaast een belangrijk centrum van satirische prenten en gravures, niet alleen voor de binnenlandse markt, maar ook voor de in onmin met hun regeringen levende ballingen. Dagbladen werden een belangrijke bron van informatie.¹⁰⁶ Daarnaast verschenen vanaf omstreeks 1750 'moderne' periodieken en pamfletten, die de politieke en godsdienstige

98 De Opstand is thans de meest gangbare benaming van het eerste deel van de Tachtigjarige Oorlog die duurde tot 1609 en in welk tijdvak de Republiek staatkundig werd gevormd. Na het bestand in 1621 kenmerkte de strijd zich o.m. door de vervlechting met internationale ontwikkelingen.

99 MacCulloch 2005, p. 379.

100 Bergsma 1989, p. 99.

101 Te Boekhorst, Burke & Frijhoff (red.) 1992, p. 34.

102 Le Goff 1996, p. 22.

103 De huidige Baltische staten.

104 Te Boekhorst, Burke & Frijhoff (red.) 1992, p. 34.

105 Von der Dunk 2002, p. 28.

106 Schama 2006, p. 274.

stand van zaken in ons land belichtten.¹⁰⁷ Een paar jaar later zou in dat verband een heftige pamflettenstrijd¹⁰⁸ losbreken, de zogenaamde 'Wittenoerlog'.¹⁰⁹

De lezer van deze periodieken kreeg een 'verlichte wereldbeschouwing' voorgespiegeld. Dit was niet minder dan een beschavingsoffensief.¹¹⁰ De bekendste van deze toenmalige spectatoriale tijdschriften¹¹¹ waren de *Hollandse Spectator* van Justus van Effen en de *Hollandse Kruyer* van Johan Christiaan Hespe.¹¹² De 'geest' van de Verlichting, het geheel van opvattingen over mens en maatschappij, deed hier zijn werk door de verbreiding van de leer van de volkssoevereiniteit.¹¹³ De in 1776 van de hand van Richard Price (1723-1791) verschenen *Observations on Civil liberty*¹¹⁴ werd door verlichtingsdenker Johan van der Capellen vertaald en hier gepubliceerd onder de naam *Aenmerkingen over de Aert der burgerlicke Vrijheid*.¹¹⁵ Voor Verlichtingsdenkers beschikt de mens naar zijn aard over een zelfstandig denk- en beoordelingsvermogen, een eigen wil en een eigen geweten. Andere hoedanigheden als godsdienst en nationaliteit komen op de tweede plaats.¹¹⁶

Geïnspireerd door de Amerikaanse *Declaration of Independence* verscheen in de ochtend van 26 september 1781 een anoniem pamflet, met als aanhef *Aan het volk van Nederland*, waarin werd verkondigd dat prins en regenten gehoorzaamheid verschuldigd waren aan het volk. Het pamflet was daarmee een regelrechte oproep tot rebellie.¹¹⁷ Niet toevallig had de schrijver van het pamflet, Johan van der Capellen tot den Poll, in navolging van de Amerikanen¹¹⁸ voor de naam patriotten gekozen.¹¹⁹ Deze patriotten waren hiermee vermoedelijk de eersten die zich 'Nederlander' beschouwden, nog lang voordat er sprake was van ons land als eenheidsstaat.¹²⁰

De politieke oplossingen die Van der Capellen aandroeg zijn op het eerste gezicht misschien niet zo bijster vernieuwend, zeker niet met de historische kennis van vandaag. Lezing van het pamflet *Aan het volk van*

107 Schama 1989, p. 77.

108 Schama 1989, p. 103.

109 Van 1757 tot 1758 woede een felle pennenstrijd tussen Orangisten en Staatsgezinden over het handelen van de gebroeders De Witt. Hieruit bleek dat velen van de prinsstadhouder afwilden.

110 Van Dijk & Massink 1998, p. 13.

111 Waarin de figuur van 'spectator' (toeschouwer) wordt gebruikt om zaken aan te kaarten.

112 De Haas 2001, p. 193.

113 Soevereiniteit als term was zeker niet nieuw. Jean Bodin hanteerde deze al in de 16e eeuw.

114 Schama 1989, p. 96.

115 Boon 2004, p. 14.

116 Van der Wal 2004, p. 13.

117 Schama 1989, p. 95.

118 Schama 1989, p. 40.

119 Johan van der Capellen tot den Poll, *Aan het Volk van Nederland 1781*, in: Wilschut 2007.

120 Lendering 2005, p. 116, Wessels 1998, p. 115.

*Nederland*¹²¹ leert echter ook dat zijn ideeën oorspronkelijk zijn en uit het Nederlands politieke metier afkomstig.¹²² Van der Capellen kan worden gezien als een van de eerste pleitbezorgers van democratie in ons land, naar het voorbeeld van de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring in 1776.¹²³ Dit was nog voor de Franse Revolutie in 1789, waarmee Van der Capellen zijn tijd wel degelijk vooruit was. Zijn ideeën waren voor ons land volstrekt in strijd met de toen heersende opvattingen en vooral opvallend omdat hij op een nieuwe wijze politiek bedreef.¹²⁴ Door zijn manier van doen, nu vaak neerbuigend 'populistisch' genoemd, bracht Van der Capellen politiek dicht bij de burger. Zaken die normaal geheim bleven, werden door hem naar buiten gebracht. Als geen ander slaagde Van der Capellen er daardoor in de kloof tussen burger en politiek te overbruggen.¹²⁵ Hij ijverde niet alleen voor de vrijheid van meningsuiting en drukpers, maar legde de vinger op sociale spanningen en politiek gevoelige plekken,¹²⁶ waardoor politieke discussies breed gevoerd werden. In dat opzicht is zijn zeventig bladzijden tellend spervuur, waarin het sociaal contract en natuurrecht een belangrijke rol spelen, ook nu nog van betekenis.¹²⁷ Capellens durf en doorzettingsvermogen maar ook de wijze waarop hij gebruik heeft gemaakt van de publieke opinie zou veel later Pim Fortuyn inspireren.¹²⁸

Opvallend is dat Fortuyn, net als van der Capellen, in eerste instantie in kringen van de gevestigde politiek en dito journalistiek¹²⁹ opzij werd gezet als een schertsfiguur die aan de zijlijn van de politieke arena wel wat poeha mocht maken omdat hij geen echt politiek gevaar vormde.¹³⁰ Totdat Fortuyn, via de omweg van *Leefbaar Nederland*, het boegbeeld werd van de Lijst Pim Fortuyn.¹³¹ Alle denkbare retoriek, van Anne Frank tot de Februaristaking,¹³² werd aangewend om erop te wijzen dat Fortuyn een groot gevaar was. Fortuyn werd vergeleken met Dewinter in België, Le Pen in Frankrijk en Haider in Oostenrijk.¹³³ Daarbij werden de standpunten van Fortuyn op één lijn gesteld met het gedachtegoed van de voormalige

121 Pas in 1891, ruim honderd jaar na het verschijnen van het pamflet, kon onomstotelijk worden vastgesteld dat Van der Capellen de auteur was. In dat jaar had historicus Loosjes een uittreksel van de autobiografie van François Adriaan Van der Kemp, die in 1787 naar Amerika was geëmigreerd, toegezonden gekregen. Daaruit werd duidelijk dat Van der Capellen *Aan het Volk van Nederland* geschreven moest hebben.

122 Spoormans 1988, p. 99.

123 Schama 1989, p. 91.

124 Spoormans 1988, p. 99.

125 Schama 1989, p. 97.

126 Schama 1989, p. 70.

127 Schama 1989, p. 98.

128 Couwenberg 2007, p. 3.

129 I.h.b. vanuit de actualiteitenprogramma's die verbonden zijn aan uit de verzuiling afkomstige omroepverenigingen, zoals VARA, KRO, NCRV, AVRO en VPRO.

130 Monasch 2002, p. 104.

131 Van den Brink 2005, p. 266 e.v.

132 Monasch 2002, p. 105 en Van den Brink 2005, p. 265.

133 Van den Brink 2005, p. 274.

Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), die in de oorlog collaboreerde met de bezetter.¹³⁴ Politicoloog en kenner van Europees extreem rechts Cas Mudde zag in Fortuyn overigens veel meer een radicale Bolkestein, waarbij het karakter van Fortuyn het verschil maakte.¹³⁵ Dick Pels kwalificeerde het nationalisme van Fortuyn als spruitjesnationalisme.¹³⁶ Vermanende retoriek is in Nederland van oudsher een aanvaard politiek discussiemiddel,¹³⁷ maar het debat en de polemiek gingen in het geval van Fortuyn over in – zoals hij dat zelf noemde – 'demoniseren'.¹³⁸ Fortuyn maakte het woord 'demoniseren' ook bekend in Nederland. Hij stond echter niet alleen. De Commissie Feitenonderzoek, Veiligheid en Beveiliging Pim Fortuyn, de Commissie Van den Haak, kwam met het rapport van 17 december 2002 tot vergelijkbare conclusies.¹³⁹ Hierin wordt gesproken van een politieke polarisatie en een verharding van de politieke discussie rond Fortuyn bij zowel politici als columnisten.¹⁴⁰ In het bijzonder de vergelijkingen met Hitler en Mussolini spanden de kroon.¹⁴¹

Nu is het belangrijk te benadrukken dat demoniseren niet alleen uit fatsoen overwegingen verwerpelijke kanten heeft, maar ook dat het een zekere hypocrisie bij de grote politieke partijen aan het licht bracht. Die hypocrisie bestond daaruit dat vele aspecten uit Fortuyns politieke programma en strategie gewoon werden overgenomen terwijl de bedenker daarvan tegelijkertijd als onfatsoenlijk werd gebrandmerkt.¹⁴² Ook voor de huidige tijd geldt nog dat menig politicus binnen het gevestigde partijsysteem facetten van zijn denkbeelden onderschrijft.¹⁴³ Voormalige tegenstanders profiteren vaak van Fortuyns analyses.¹⁴⁴ Ook betekent dit dat de populistische stijl van politiek bedrijven dan wel met de mond wordt afgewezen maar dat het ook verbreid is onder diegenen die het kritiseren.¹⁴⁵

Voorafgaand aan de door het 'verlichte' Frankrijk gesteunde staatsgreep van 1795 door Nederlandse patriotten, die daarmee de stadhouder en de stadhoudergezinde Orangisten konden verdrijven,¹⁴⁶ kan inzake godsdienst in de Republiek gesproken worden van een 'bevoorrechte gereformeerde kerk'. De oude Republiek bestond feitelijk uit een losse federatie van provin-

134 Hoewel door Couwenberg geciteerd, deelt hij die mening niet. In: Couwenberg 2007, p. 2.

135 Van den Brink 2005, p. 274 en 275.

136 Pels 2005, p. 67.

137 Schama 1989, p. 101.

138 Monasch 2002, p. 105.

139 Van den Haak 2002, p. 250.

140 Van den Haak 2002, p. 157, 203, 208 en 227.

141 Spong en Hammerstein 2003, p. 157.

142 Monasch 2002, p. 248.

143 Van den Brink 2006, p. 321.

144 Krouwel en Abts 2006, p. 113.

145 Krouwel en Abts 2006, p. 113.

146 Korthedshalve verwijs ik hier naar het standaardwerk van Simon Schama uit 1989, *Patriotten en bevrijders, revolutie in de noordelijke Nederlanden, 1780/1813*.

cies, elk met eigen munten,¹⁴⁷ wetten en bestuursstelsels.¹⁴⁸ Een van de eerste besluiten die op 26 januari 1795 door de revolutionaire vergadering van de Provisionele Representanten van het Volk van Holland bij staatsregeling werd genomen, was het afschaffen van de Statenvergadering, het ridderchap en de functies van stadhouder en raadspensionaris.¹⁴⁹ Daardoor was van een collegiaal bestuur, zoals in de Staten, geen sprake meer.¹⁵⁰ Verder werd niet langer per stad of stand gestemd maar per hoofd.¹⁵¹ Het oligarchische karakter van het republikeinse bestuursstelsel werd hiermee in één keer van de kaart geveegd. De Bataafse Republiek creëerde zodoende een eenheidsstaat.¹⁵²

Met het uitroepen van de Bataafse Republiek kwam de soevereiniteit van de Nederlandse staat daardoor definitief op centraal niveau te liggen. In 1799 werd bovendien het censuskiesrecht ingevoerd, waardoor ook vertegenwoordigers uit welgestelde bevolkingsgroepen actief en passief kiesrecht kregen.¹⁵³ Verder werden de burgerlijke rechten van de burgers, gebaseerd op het patriottisch credo 'Vrijheid, Gelijkheid, Veiligheid en Bezit', in een constitutie vastgelegd. In de Bataafse staatsregeling werden voor zover relevant enkele specifieke rechten in casu grondrechten, toen nog fundamentele rechten genoemd, neergelegd ter bescherming van de vrijheid van godsdienst en drukpers.¹⁵⁴ Maar hoewel de Bataafse omwenteling leidde tot de grondwettelijke scheiding van kerk en staat, was de feitelijke verhouding tussen kerk en staat nog alles behalve duidelijk.

Het West-Europees maatschappelijke bestel vindt zijn ondersteuning sinds de Verlichting dan ook niet meer uitsluitend in de voorzienigheid of in erfelijkheid, zoals gedurende het ancien régime, waarin de staat een instrument was ten dienste van heersende dynastieën, maar vooral in een publiek en particulier te onderscheiden domein.¹⁵⁵ Dat houdt in dat politieke posities niet meer op grond van afstamming, maar op grond van verdiensten en eigen talent verworven dienen te worden. Het onderscheid tussen publiek en particulier betekent dat er een fundamenteel verschil bestaat tussen het drijven van bijvoorbeeld een bakkerij, café of boerderij en het besturen van een land. De Verlichting impliceerde voorts dat bestuurders voortaan op grond van hun verstand en niet uitsluitend op basis van hun godsdienst voor het vervullen van openbare bestuursfuncties gekozen dienden te worden.¹⁵⁶

147 Schama 1989, p. 21.

148 Van Hoof & Van Ruysseveldt (red.) 1999, p. 193.

149 Met deze bepaling werd het Huis van Oranje uit het Nederlands staatsbestel verwijderd.

150 Van Deth & Vis 1995, p. 26.

151 Rosendaal 2005, p. 10, Schama 1989, p. 287.

152 Spoormans 1988, p. 102.

153 Van Hoof & Van Ruysseveldt (red.) 1999, p. 63.

154 De vrijheid van drukpers heet sinds de grondwetswijziging van 1983 vrijheid van meningsuiting.

155 Von der Dunk 2002, p. 258.

156 Van Hoof & Van Ruysseveldt (red.) 1999, p. 95.

Sinds de liberale revolutie, zoals de Verlichting betiteld kan worden, was de staat door het volk 'genationaliseerd'.¹⁵⁷ De door het volk verkozen regeerders waren daarmee ook verantwoording schuldig aan de bevolking.¹⁵⁸ Het patriottisch gedachtengoed had daartoe eerder een belangrijke aanzet gekregen door Johan van der Capellen die daartoe 'De Grondwettige Herstelling' schreef. Hierin wordt het staatkundig programma van de patriotten uiteengezet. Jonathan Israel noemt de Grondwettige Herstelling 'One of the most important political texts of pre-1789 Enlightenment Europe'.¹⁵⁹

157 Couwenberg 2011, p. 2.

158 Rosendaal 2005, p. 23.

159 Geciteerd in: Wessels 1998, p. 119.